

Sanktuaria w Kalwarii Zebrzydowskiej, Odporyszowie i Tuchowie na historycznych mapach austriackich

Justyna Liro, Maciej Liro

Historical maps as a potential source of information on the cultural landscape. Case study – the Polish towns of Kalwaria Zebrzydowska, Odporyszów, and Tuchów

Abstract: The paper attempts to evaluate the usefulness of historical Austrian maps from the period 1763–1787, 1806–1889, and 1869–1887 in the reconstruction of the cultural landscape of southeastern Poland, occupied by the Austrian Empire throughout the 19th century. Three towns were analyzed using historical Austrian maps – Kalwaria Zebrzydowska, Odporyszów, and Tuchów. The conclusion is that historical maps can provide useful information on the cultural landscape of a region for a given period in history. Historical maps contain relevant information on relief, towns and villages, roads and railroads, land cover, as well as sacred sites of various type. All of this information makes it possible to reconstruct the local cultural landscape for a given period in history.

Keywords: cultural landscape, historical maps, Kalwaria Zebrzydowska, Odporyszów, Tuchów

Wprowadzenie

Krajobraz kulturowy to historycznie ukształtowany fragment przestrzeni geograficznej, powstały w wyniku zespolenia oddziaływań środowiskowych i kulturowych, tworzący specyficzną strukturę przestrzenną (Myga-Piątek 2001, 2005a, 2005b). Ważnym elementem krajobrazu kulturowego jest zawarta w nim treść i symbolika (Myga-Piątek 2001). Mapy historyczne mogą być bardzo dobrym źródłem informacji o krajobrazie kulturowym (Zachariasz 2007, 2012), ponieważ

zawierają informacje m. in. o komponentach środowiska przyrodniczego, sieci osadniczej miejscowości czy lokalizacji obiektów sakralnych oraz ich wzajemnych relacjach. Są one przydatne w weryfikacji danych piśmiennych. Obiekty sakralne, tj. sanktuaria Kościoła rzymskokatolickiego, tworzą istotne elementy krajobrazu kulturowego w Polsce.

W pracy omówiono metody prezentacji obiektów sakralnych, tj. sanktuariów Kościoła rzymskokatolickiego w Kalwarii Zebrzydowskiej, Odporyszowie i Tuchowie, na mapach austriackich z lat 1763–1787, 1806–1889 i 1869–1887. Oceniono także, na ile treści tych map mogą okazać się przydatne w badaniach nad przemianą przestrzeni sanktuariów oraz krajobrazu kulturowego.

Analiza objęła trzy wymienione wyżej sanktuaria i miejscowości, w których są zlokalizowane. Wybrane jednostki osadnicze są zróżnicowane pod względem historii, liczby mieszkańców, typu i pełnionych funkcji (tab. 1). Współcześnie, sanktuaria te charakteryzują się różnym zasięgiem przestrzennym i zróżnicowaną strukturą strefy sakralnej. Badane miejscowości powstały przed powstaniem sanktuarium (Odporyszów, Tuchów) lub w czasie jego budowy (Kalwaria Zebrzydowska) (tab. 1). Wszystkie obiekty sakralne już istniały w czasie wykonywania wykorzystanych w pracy map i zostały na nich uwzględnione.

Analizę oparto na trzech historycznych mapach austriackich sporządzonych w latach: 1763–1787 (I, skala 1:28 000), 1806–1869 (II, skala 1:28 800) oraz 1869–1887 (III, skala 1:75 000). Podczas analizy korzystano z bazy Arcanum Adatbázis Kft ([www 1](http://www.1)), pozwalającej na przeglądanie i pobieranie zgeorektyfikowanych wyżej wymienionych map monarchii austro-węgierskiej. Mapy te należą do zasobów Austriackiego Archiwum Wojskowego oraz Węgierskiego Archiwum Narodowego.

Sanktuaria na historycznych mapach austriackich

Sanktuarium pasyjno-maryjne w Kalwarii Zebrzydowskiej

Sanktuarium pasyjno-maryjne w Kalwarii Zebrzydowskiej (powiat wadowicki) współcześnie położone jest częściowo w granicach administracyjnych miasta. Powstało z inicjatywy wojewody krakowskiego Mikołaja Zebrzydowskiego, który był też fundatorem wielu kaplic. W dniu 4 października 1601 roku nastąpiło poświęcenie pierwszej kaplicy pw. Krzyża Świętego. W grudniu 1602 roku Zebrzydowski przekazał opiekę nad powstającym ośrodkiem kultu zakonowi bernardynów. W celu obsługi coraz liczniej nawiedzających to miejsce pielgrzymów około 1617

Tabela 1. Wybrane informacje o sanktuariach i miejscowościach poddanych analizie

Nazwa sanktuarium	Miejscowość	Powiat	Czas powstania miejscowości	Liczba mieszkańców (2013)	Typ jednostki osadniczej	Czas powstania obiektu sakralnego	Lokalizacja w przestrzeni miejscowości	Zasięg przestrzenny sanktuarium	Struktura strefy sakralnej
Sanktuarium pasyjno-maryjne w Kalwarii Zebrzydowskiej	Kalwaria Zebrzydowska	wadowicki	1617	19 864	miasto	1600 r.	poza centrum	międzynarodowy	złożona *
Sanktuarium Matki Bożej Zwycięskiej	Odporyszów	tarnowski	1385	911	wieś	XVI w.	w centrum	regionalny	prosta
Sanktuarium Matki Bożej Tuchowskiej	Tuchów	tarnowski	1105	181 549	miasto	XV w.	w centrum	ponadregionalny	złożona

Objaśnienia: * strefa sakralna prosta – jeden główny obiekt sakralny (rdzeń sanktuarium); strefa sakralna złożona – obok rdzenia w skład sanktuarium wchodzi inne obiekty sakralne (Soljan 2012).

Źródło: opracowanie własne.

roku założono miasto Zebrzydów. Słaby rozwój ośrodka miejskiego był przyczyną ponownej lokacji na prawie magdeburskim w 1640 roku. Zmieniono również nazwę na Nowy Zebrzydów (Wyczawski 1987). Jeszcze w XVII wieku wykształcił się zorganizowany układ funkcjonalny miasto–zespół klasztorny–park (o łącznej powierzchni ok. 300 ha), połączony drózkami pątnicznymi. Założenie sanktuaryjne zostało ukończony w połowie XIX wieku (Mitkowska 1975; Bilska-Wodecka 2003).

Na mapie z lat 1763–1787 sanktuarium przedstawiono metodą sygnaturową. Jest ono położone na wzgórzu, wyraźnie poza granicami powstającej jednostki osadniczej (ryc. 1A). Stosując sygnatury punktowe zaznaczono główny obiekt sakralny – kościół Matki Bożej Anielskiej oraz kościoły i kaplice wchodzące w skład kompleksu drózek modlitewnych. Widoczna jest również zabudowa klasztorna. Metodą liniową oznaczono przebieg drózek pasyjnych i maryjnych. Z mapy można odczytać również lokalizację miejscowości – nazywanej od czasów austriackich Kalwarią (Wyczawski 1987: 260) – rozpościerającej się u stóp wzgórza, wzdłuż głównego traktu komunikacyjnego, łączącego ją też z sanktuarium. Zespół kaplic wchodzących w skład drózek Pana Jezusa był wówczas prawie ukończony, natomiast trwała budowa niektórych kaplic związanych z drózkami Matki Bożej. Omawiana mapa stanowi bardzo wartościowe źródło informacji na temat sanktuarium i jego struktury sakralnej w II połowie XVIII wieku.

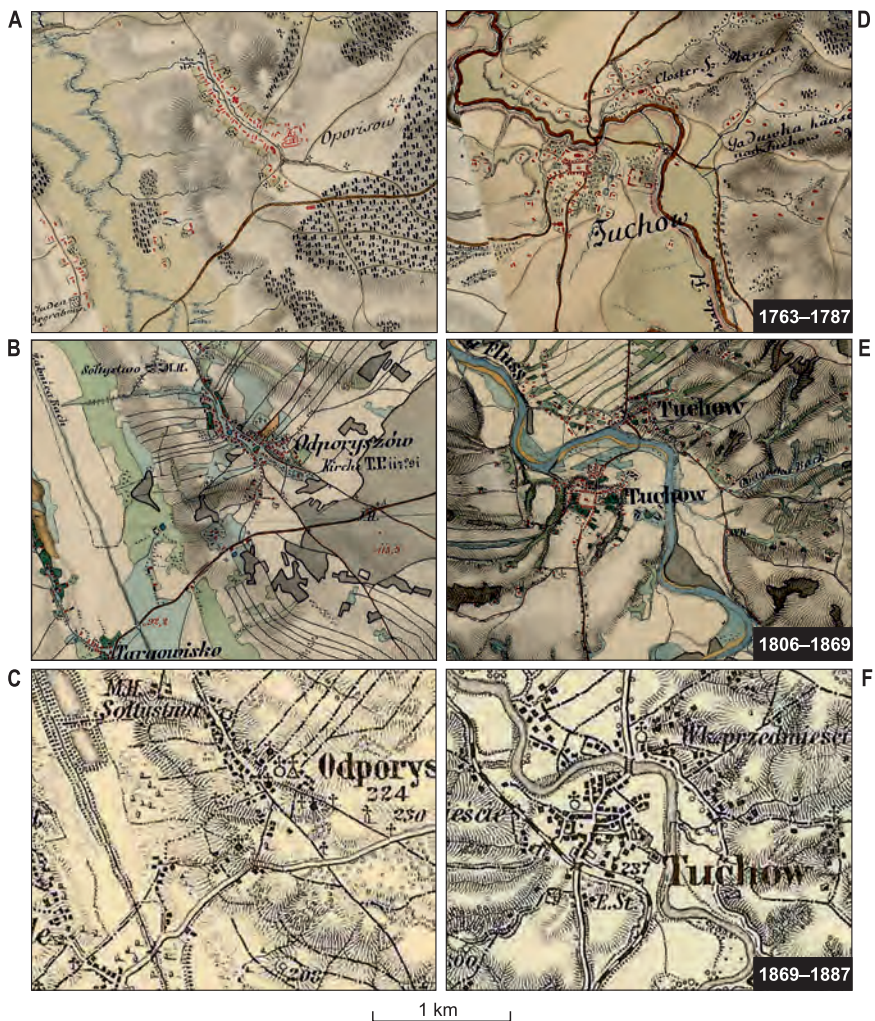
Kolejna analizowana mapa ukazuje Kalwarię Zebrzydowską w okresie 1806–1869. Sanktuarium nadal położone jest poza jednostką osadniczą. Zgodnie z decyzją władz austriackich Kalwarii nie zaliczono do miast, lecz uznano ją za osadę targową (Wyczawski 1987). W porównaniu z mapą wcześniejszą widoczny jest rozwój przestrzenny miejscowości, w tkance osady wyróżniono rynek z ratuszem. Kościół pw. Matki Bożej Anielskiej i sąsiadujący z nią bernardyński klasztor oznaczono metodą sygnaturową jako zabudowę zwartą. Wewnątrz tego kompleksu wyodrębniono strukturę poszczególnych obiektów. Również na tej mapie za pomocą sygnatur liniowych pokazano przebieg drózek, zaś sygnaturami punktowymi oznaczono kościoły i kaplice wchodzące w jego skład. Zastosowane dla nich oznaczenie ma charakter jakościowy. W pobliżu drózek kalwaryjskich zlokalizowano pojedynczą zabudowę mieszkalną.

Ostatnia i najpóźniejsza z prezentowanych map (lata 1869–1887) metodycznie jest bardzo zbliżona do poprzednich. Główny kościół wraz z zabudowaniami klasztornymi zaznaczono metodą sygnaturową, stosując proste oznaczenia dla struktury tych obiektów (ryc. 1C). Zespół drózek oznaczono metodą liniową, a poszczególne kaplice sygnaturami punktowymi. W warstwie treściowej widać,

Ryc. 1. Sanktuarium w Kalwarii Zebrzydowskiej na historycznych mapach austriackich

Źródło: opracowanie własne na podstawie zasobów Arcanum.

Ryc. 2. Sanktuaria w Oporyszowie i Tuchowie na historycznych mapach austriackich
 Źródło: opracowanie własne na podstawie zasobów Arcanum.

że położenie sanktuarium w stosunku do miejscowości nie zmieniło się – leży ono poza jej granicami. Postępuje jednak rozwój zabudowy mieszkalnej wkraczającej w strefę zespołu drózek kalwaryjskich.

Sanktuarium Matki Bożej Zwycięskiej w Odporyszowie

Sanktuarium Matki Bożej Zwycięskiej w Odporyszowie (powiat tarnowski) współcześnie zlokalizowane jest w centrum wsi. Jest to regionalny (diecezjalny) ośrodek pielgrzymkowy pełniący równocześnie funkcję parafii. W skład założenia sanktuarijnego wchodzi kościół z cudownym obrazem Matki Bożej, koronowanym w 1937 roku. Uwzględniając strukturę strefy sakralnej jest to zatem strefa sakralna prosta ograniczona do jednego głównego obiektu kultowego (Sołjan 2012). Z innych obiektów sakralnych we wsi znajduje się jeszcze kaplica z cudownym źródłem oraz w miejscu dawnego cmentarza zespół 7 kapliczek „Lasek Siedmiu Boleści Maryi”. Wieś założono w 1385 roku, a powstanie sanktuarium i rozwój kultu, który jest związany z objawieniami maryjnymi, datuje się na XVI wiek.

Na mapie sporządzonej w latach 1763–1787 sanktuarium przedstawiono metodą sygnaturową. Leży ono przy rozwidleniu dróg na jednym z krańców wsi, będącej typową ulicówką. Ze względu na zastosowaną metodę prezentacji dokładna struktura sanktuarium jest trudna do określenia. W tym przypadku informacja o lokalizacji ośrodka kultowego ma charakter jakościowy (ryc. 2A).

Kolejna chronologicznie mapa z lat 1806–1869 umiejscawia już sanktuarium wewnątrz wsi, co świadczy o rozwoju przestrzennym tej jednostki osadniczej. Zabudowa mieszkalna postępowała głównie w kierunku wschodnim. Sanktuarium ponownie oznaczono metodą sygnaturową. Dodatkowo na mapie blisko sanktuarium zaznaczono cmentarz.

Na mapie sporządzonej w latach 1869–1887 do nanoszenia obiektów sakralnych również wykorzystano metodę sygnaturową (ryc. 2C). Oprócz kościoła i cmentarza zaznaczono kilka kapliczek. Prawdopodobnie są to kaplice zbudowane w II połowie XIX wieku z inicjatywy ks. Stanisława Morgensterna, w miejscu pierwotnego kościoła pw. św. Małgorzaty (obecnie Lasek Boleści). Lokalizacja sanktuarium w jednostce osadniczej jest podobna do tej wcześniejszej.

Sanktuarium Matki Bożej Tuchowskiej w Tuchowie

Sanktuarium Matki Bożej Tuchowskiej (powiat tarnowski) zlokalizowane jest na obrzeżach Tuchowa. Osada ta otrzymała prawa miejskie w 1340 roku, a sanktuarium powstało w XV wieku i pełni obecnie funkcję ośrodka pielgrzymkowego o randze

ponadregionalnej. Od początku swego istnienia sanktuarium zlokalizowane było poza centrum miasta. Metoda prezentacji obiektów sakralnych na analizowanych mapach jest taka sama jak w przypadku wcześniejszych miejscowości. Dla zabudowań klasztornych i obiektu sakralnego zastosowano metodę sygnaturową (ryc. 2D–F). Istnieje możliwość odczytania struktury kompleksu klasztornego wraz z sanktuarium. Na kolejnych mapach widać już rozwój przestrzenny jednostki osadniczej. Na mapie z lat 1869–1887 widoczna jest zabudowa mieszkalna w pobliżu klasztoru i sanktuarium (ryc. 2F).

Podsumowanie

Historyczne mapy austriackie mogą być przydatnym źródłem informacji o krajobrazie kulturowym. Są na nich precyzyjnie zaznaczone obiekty sakralne, w tym analizowane w niniejszym artykule sanktuarium Kościoła rzymskokatolickiego. Sposób prezentacji tych ośrodków kultu na analizowanych mapach często pozwala na wyodrębnienie ich struktury oraz określenie lokalizacji obiektów powiązanych z nimi funkcjonalnie. Dla obiektów o mniejszej skali i prostej strukturze analiza może mieć charakter jedynie jakościowy. Historyczne mapy austriackie są zatem dobrym źródłem informacji o rozmieszczeniu obiektów sanktuarijnych, ich typie i strukturze. Stanowią materiał źródłowy na temat lokalizacji obiektów sakralnych w jednostce osadniczej. Mogą służyć jako materiał pomocniczy w rekonstrukcji przemian przestrzeni sanktuariów, ich rozwoju i relacji względem systemu osadniczego.

Bibliografia

- Bilska-Wodecka E., 2003, *Kalwarie europejskie. Analiza struktury, typów i genezy*, IGiGP UJ, Kraków.
- Mitkowska A., 1975, *Kompozycja przestrzenna Kalwarii Zebrzydowskiej*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, z. 2, s.157–173.
- Myga-Piątek U., 2001, *Spór o pojęcie krajobrazu w geografii i dziedzinach pokrewnych*, „Przegląd Geograficzny”, t. 73 (1–2), s. 163–176.
- Myga-Piątek U., 2005a, *Krajobraz kulturowy w badaniach geograficznych*, „Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG”, Komisja Krajobrazu Kulturowego PTG, Sosnowiec, nr 4, s. 40–53.

- Myga-Piątek U., 2005b, *Historia, metody i źródła badań krajobrazów kulturowych*, „Problemy Ekologii Krajobrazu”, t. 17, s. 71–77.
- Sołjan I., 2012, *Sanktuaria i ich rola w organizacji przestrzeni miast na przykładzie największych europejskich ośrodków katolickich*, Uniwersytet Jagielloński, Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej, Kraków.
- Wyczwiski H.E., 1987, *Kalwaria Zebrzydowska. Historia Klasztoru Bernardynów i kalwaryjskich drózek*, Wyd. OO. Bernardynów „Clavarianum”, Kalwaria Zebrzydowska.
- Zachariasz A., 2007, *Odczytywanie historii zapisanej w krajobrazie*, „Roczniki Geomatyki”, t. 5 (8), s. 43–56.
- Zachariasz A., 2012, *Przydatność archiwalnych źródeł kartograficznych do współczesnych badań krajobrazowych, źródła kartograficzne w badaniach krajobrazu kulturowego*, „Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG”, nr 6, s. 63–83.

strony internetowe

www 1, <http://mapire.eu/en/> [dostęp: 12.03.2015].

mgr Justyna Liro

mgr Maciej Liro

Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej

Uniwersytet Jagielloński w Krakowie

email: justyna.liro@uj.edu.pl; email: maciej.liro@uj.edu.pl

